

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477):[82.09-94:304]

DOI

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

«В ЦЬОМУ ЗАПАМОРОЧЛИВОМУ ПРИСМЕРКУ НАШОЇ — НЕ СВОЄЇ — СТОЛИЦІ» (МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У СПОГАДАХ ОЛЕКСИ ВАРАВВИ)

Мета статті. На основі спогадів Олексі Варавви (Кобця) «Записки письменника» показати вплив Миколи Хвильового на київське літературне середовище 1920-х років, а також реконструювати зв'язки двох літераторів у Харкові, коли вони проживали в будинку «Слово» і близько товаришували. У статті розкрито суспільно-політичні настрої в середовищі української гуманітарної інтелігенції в 1920-х — на початку 1930-х років. За спогадами Олексі Варавви можна відтворити обставини загибелі і похорону Миколи Хвильового, адже він був серед найближчих друзів письменника, які після його самогубства організували поховання. *Методологія дослідження* ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності. Застосовано також загальноісторичні методи: біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. *Наукова новизна* дослідження полягає у використанні джерел, які раніше було опубліковано частково, а також невідомих матеріалів, які вперше введено до обігу, — мемуарів та матеріалів епістолярної спадщини письменника і редактора Олексі Варавви. *Висновки.* Складний і суперечливий період 1920 — початку 1930-х років в українській культурі традиційно має назву «Українське відродження», або «Червоний ренесанс». Але це явище мало обмежений характер, оскільки відбувалося в жорстких ідеологічних межах радянського більшовицького режиму. Тому особливо цінними для розкриття становища українських гуманітаріїв в УСРР мають єго-документи. Це яскраво демонструють спогади письменника і редактора О. Варавви про М. Хвильового. Вони показують, що лідер ВАПЛІТЕ мав значний ідейний вплив на мистецьке середовище та гуманітаріїв радянської України загалом. Розмови письменників, передані мемуаристом, свідчать, що М. Хвильовий

підтримував українське національне спрямування журналу «Нова громада» і був змушений приховувати свої справжні погляди та ідейно протиставляв себе більшовицькому режиму.

Ключові слова: О. Варавва, українська гуманітарна інтелігенція, М. Хвильовий, Харків, самогубство М. Хвильового.

Постать Миколи Хвильового, одного з провідних діячів українського Червоного ренесансу 1920–1930-х років, тривалий час перебуває в полі зору дослідників. Історикам і літературознавцям вдалося залучити значну кількість джерел для вивчення цієї непересічної особистості. Важливими є дослідження документів радянських спецслужб; значну цінність становлять его-документи епохи (щоденники, листи, спогади), які дають можливість показати атмосферу в середовищі гуманітарної інтелігенції 1920–1930-х років, її ставлення до більшовицького режиму та стосунки з владними інституціями. Таким джерелом є спогади письменника, редактора, перекладача та кінодіяча Олекси Петровича Варавви (1892–1967).

Мета статті — увести до наукового обігу спогади О. Варавви про М. Хвильового, у яких розкриваються обставини життя й діяльності митців радянської України в 1920–1930-х роках, а також дослідити вплив очільника ВАПЛІТЕ на середовище гуманітарної інтелігенції в зазначений період.

Про автора спогадів Олексу Варавву теж є певна історіографія. Це біографічні нариси¹ та літературознавчі розвідки² в Україні після довгих десятиліть забуття письменника [2; 3, с. 34–45; 7], а також біографічні статті та некрологи на еміграції³.

Опубліковано змістовну автобіографію Олекси Варавви (Кобця) із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁴ у збірнику «Самі про себе» [6, с. 70–74], що виданий на основі автобіографій, зібраних у 1920–1930-х роках літературознавцем і бібліографом І. Плеваком, який був репресований і не зміг оприлюднити результати своєї праці.

Джерельною базою дослідження є «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» Олекси Кобця (Варавви), які раніше не було

¹ Максимов І. Сходинки Олекси Варавви-Кобця. *Дзвін*. 1996. № 9. С. 108–111.

² Чередниченко Д. Що записано в душі. *Неопалима купина*. 1995. № 3–4.

³ Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець). *Збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991)* / Ред. : О. Купчинський та ін. Львів ; Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1996. С. 200–241.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Варавва Олекса Петрович. Автобіографія та бібліографія творів. Арк. 1–4.

оприлюднено. Їх уклав його син Олександр Воронин (Варавва) у США вже після смерті письменника. Послугуємося і незакінченими спогадами О. Варавви «Записки письменника», які не були видані повністю. Ці матеріали зберігаються в Музей-архіві братів Вараввів у Канівській гімназії імені І. Франка.

У спогадах «Записки письменника» Миколі Григоровичу Хвильовому присвячено підрозділ «Життя і смерть Миколи Хвильового» (в іншому варіанті використана коротка назва — «Микола Хвильовий») ⁵. Машинопис спогадів (біловий варіант) містить незначні правки рукою О. Варавви і його підпис у кінці тексту. Дещо з історії написання цих спогадів можемо дізнатись із «Матеріалів до кореспонденційної автобіографії» Олекси Варавви. Укладач наводить уривок із листа письменника від 6 вересня 1953 р. до Михайла Млакового, який був непересічна особистість, письменник, вояк армії УНР і, репресований більшовицьким режимом, відбував покарання на Колимі. Згодом він викривав злочини радянського режиму та оприлюднював на Заході факти незаконних репресій у СРСР [1, с. 7]. Олекса Варавва повідомляв Михайлові Млаковому про те, що написав спогади про Миколу Хвильового ще в Німеччині і намагався надрукувати їх в «Українському слові» в Парижі ще до виїзду в США. Автор листа писав про дружні стосунки з письменником у Харкові, коли вони мешкали в будинку «Слово» ⁶. О. Варавва згадує про події часів боротьби за українську державність, коли М. Хвильовий утік із полону денікінців [2, с. 170] (про це йому повідомив на Полтавщині місцевий селянин) ⁷.

У листі до відомого педагога Григорія Ващенка (вересень 1953 р.) Олекса Варавва високо оцінював значення Миколи Хвильового в українській культурі ⁸, але був проти того, щоб ставити його вище, ніж Тараса Шевченка [2, с. 169].

У спогадах «Записки письменника» О. Варавва визначив три «небуденні» епізоди стосунків із М. Хвильовим. У першому він переповів цікаві події про приїзд харківських літераторів до Києва 1923 року. Повернувшись в Україну після полону в Австро-Угорщині і ув'язнення в Росії, Олекса Варавва активно долучився до літературно-мистецького життя Києва і був помітною постаттю, оскільки став редактором журналу «Нова громада», у літературній рубриці якого друкувалися відомі

⁵ Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі – МАБВ). Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 11.

⁶ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 2 зв.

⁷ Там само.

⁸ Там само. С. 2.

письменники та початківці. О. Варавва, проживаючи в Києві до 1925 р., зазначав великий вплив «небуденної яскравості зірки» — Миколи Хвильового на київське літературне середовище, сміливе зображення письменником «тодішньої „революційної“ тієї дійсності саме на Україні. І саме з погляду українського»⁹. Також неординарно мемуарист оцінив згаданий приїзд харківських літераторів до Києва 1923 р.: «Заганяння молодих творчих сил до однієї кошари, щоб легше і зручніше ними верховодити, виразно позначилось на всіх дальших етапах ідеологічного керування літературним процесом на Україні комуністичним політбюром із Москви»¹⁰.

Зустріч із літераторами відбувалась у «театрі на Фундукліївській» (нині — Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки). Забита «високошкільною» молоддю зала театру, як згадує О. Варавва, не надто прихильно сприйняла годинний виступ критика Коряка, читання новели «Копиленка, чи ще когось». Після цього «почав звичайним собі людським голосом, у якому спершу не чулось нічого особливого» виступ Микола Хвильовий у солдатській шинелі з новелою «Я (Романтика)»¹¹. Олекса Варавва подав власний несподіваний ракурс бачення цього твору: «Хвильовий змальовував отруйну, задушливу атмосферу чекістських льохів, атмосферу безвиході, створеною, здавалося, сатанинською, якоюсь невблаганною, апокаліптичною силою... Почувалося безпорадне, смертельним жахом стискуване, борсання української душі, захоплене пасткою фатальної неминучості...»¹². А поряд із Олексою Вараввою сиділи і напружено слухали автора новели Тодось Осьмачка та Григорій Косинка. Микола Хвильовий дочитав і скромно вклонився. Тільки після того, як він зник зі сцени, зала почала аплодувати, і довелося оголошувати перерву, щоб заспокоїти глядачів. Григорій Косинка «труснув кучмою молодого, неслухняного волосся і багатозначно сказав: „Оце то колупнув... до самого дна...»¹³. За Миколою Хвильовим дуже натхненно виступав, за враженнями письменника, «майже співав», Павло Тичина, але він мав менший успіх, ніж автор «Я (Романтика)». Олекса Варавва зазначив, що слідом за Миколою Хвильовим до теми свавілля ЧК, загалом каральних органів більшовиків, зверталися й інші письменники (Б. Антоненко-Давидович в оповіданні «Синя волошка», надрукованій у редакційній О. Вараввою «Новій громаді»,

⁹ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 12.

¹⁰ Там само. С. 13.

¹¹ Там само. С. 15.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 17.

Олекса Слісаренко в поезії), деякі російські письменники ¹⁴. Але в українських авторів тема ця показана по-іншому, у ракурсі національно-визвольної боротьби, хоча і одних, і других покарали, а їхні твори заборонили.

Друга зустріч Олекси Варавви і Миколи Хвильового, уже особиста, відбулася взимку 1924 року в Харкові. Тоді владні органи тиснули на редактора «Нової громади», вимагаючи переведення видання в столицю радянської України: «Знаючи, що такий переїзд буде початком кінця цього, з усякого погляду, симпатичного, і чи не єдиного справжнього українського органу громадської думки й бодай поверхово вільної, не за примусом твореної, літератури, — органу, що чудом іще зберігся на тлі тодішніх умов життя, я всяко опирався переводі до Харкова, і в тій справі мене й було викликано до столиці УССР» ¹⁵. Спочатку він зустрівся з головою всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг» Сергієм Володимировичем Пилипенком у його помешканні в готелі «Селянського будинку». Щоб зберегти журнал, він радив таку лінію редакційної політики: «...Переживаємо, мовляв, такий час, коли на всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї...». Але водночас «дзвонить у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджайте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал» ¹⁶. Ці поради викликали у О. Варавви глибоке розчарування. Редактор «Нової громади» хотів поділитися думками ще з кимось. Повідомили, що з ним хоче побачитися М. Хвильовий. У О. Варавви було неоднозначне ставлення до цього письменника: «І, внаслідок довгих роздумвань, вирішив — будь там що — нехай він і який комуніст (Пилипенко теж комуніст, хоч і з колишніх боротьбистів), але ж у нього гаряче б'ється справжнє українське серце, — поговорити з Хвильовим якнайвідвертіше...» ¹⁷. Ті, хто знайомили літераторів (О. Варавва колись зазначав: не вказував імен, щоб не нашкодити тим, хто проживав у СРСР), залишили їх удвох.

¹⁴ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 18.

¹⁵ Там само. С. 20.

¹⁶ Там само. С. 21.

¹⁷ Там само. С. 21–22.

Ідучи напівтемними вулицями Харкова, вони підсвідомо стишували голос, коли наближалися пішоходи, ішли темною частиною вулиць. Микола Хвильовий найбільше цікавився справами «Нової громади» та київського літературного життя. Відразу О. Варавва відчув: «...маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка». І взаємна настороженість ураз «безвісти розтанула в цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї — столиці...»¹⁸.

На запитання М. Хвильового про ідеологію журналу («про моє “вірую”») О. Варавва відверто, «не відчуваючи біля себе комуніста», сказав йому: «...за весь час моєї майже трирічної праці в журналі, там не появилось не тільки ані рядка, а навіть ні слова кривого супроти героїв нашого національного визволення — Петлюри, Коновальця, Юрка Тютюнника, як і проти всього національно-визвольного руху (а всякі підсоветські друковані органи мусіли за всяку ціну ганьбити й плогавити те святая святих Українського народу)». «Очі Хвильового, коли він аж нахилився до мене, щоб заглянути в обличчя, блиснули якимось особливо радісним блиском, він узяв мене по-побратимському під руку, і вже так і не випускав своєї руки з-під моєї увесь той довгий вечір. А словами сказав: — “Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смуток) — чи довго вам пощастить так триматись?..”»¹⁹.

Після розповіді Олекси Варавви про поради Сергія Пилипенка щодо політики журналу «Нова громада», Микола Хвильовий, хвилину подумавши, відповів: «Стережіться, товаришу Кобець, таких малопродуманих порад. І робіть з них свої висновки. Можливо, що таке настановлення вони й дали на якийсь час. Але ж ви знаєте, як міняється їхня тактика, ви знаєте, що там за всяку ціну чіпляються за владу... І не забувайте, що на подібні гачки піймалося вже немало наших хороших людей... Отже, тримайтеся, як трималися досі, і нехай вам щастить. Пам'ятайте, що ви своїм, нехай малесеньким, вкладом якимось та збагачуєте скарбницю нашого... трудового народу...»²⁰. Тривала розмова з письменником змусила О. Варавву ночувати в Харкові, оскільки він запізнився на київський потяг. Результат цієї відвертої бесіди він оцінював так: вони залишилися «друзями до смерті», але ніколи пізніше не нагадували один одному про цю розмову. Із цього можна зробити висновок, що вже в середині 1920-х років гуманітарна інтелігенція і, зокрема, письменники, змушені були вести «подвійну

¹⁸ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 23.

¹⁹ Там само. С. 23–24.

²⁰ Там само. С. 24.

гру» з владою, приховуючи свої справжні суспільно-політичні погляди. І чим помітніша була постать, як, наприклад, М. Хвильовий, тим більше було потрібно демонструвати лояльність.

Під тиском влади Олекса Варавва все ж змушений був переїхати 1925 р. із журналом до Харкова. Зустрічався з М. Хвильовим майже щодня, «...бо мешкав довший час у тому самому будинку “Слово”, всього через дві стіни віддалі, але то були звичайні, буденні зустрічі»²¹.

У спогадах «Слово про будинок “Слово”» Володимир, син Миколи Куліша, згадував про тогочасне письменницьке життя. Серед мешканців другого під’їзду він описав, зокрема, і Олексу Варавву. Називав його «сердечним» і «єдиним з слов’ян», що залишився живим, на еміграції. Згадував про його любов до дітей загалом і до двох власних синів. А ще наводив епізод, коли О. Варавва як завідувач літературної частини Українфільму влаштував для письменників закриті перегляди фільмів, зокрема й зарубіжних, для тих, «які бажали познайомитись з літературним і технічним процесом фільмової індустрії, щоб пізніше писати сценарії для українських кіностудій». Володимир Куліш хлопчиком відвідував ці сеанси, замість батька, і був вдячний О. Варавві за те, що той «не помічав», що замість М. Куліша приходять його малий син²².

Звернемо увагу ще на одне місце в спогадах О. Варавви про М. Хвильового, де він високо оцінив його людські риси: у часи голодомору в будинок «Слово» постійно приходили голодні діти, і редактор згадує випадок із хлопчиком, якому письменник допоміг харчами [2, с. 169], хоч і його родина теж зазнавала скрути²³.

Мабуть, потрібно критично поставитися до повідомлення О. Варавви про те, що в часи голодомору в Харкові серед інтелігенції ходили розмови, ніби М. Хвильовий був у відрядженні в українському селі для збирання продподатку (!) і після того, «надивившись, в що перетворили українського селянина комуністи, повернувся передчасно до Харкова, зайшов до ЦК і трохи чи не в обличчя секретареві ЦК кинув свого партійного квитка, а другого дня ото й застрелився»²⁴.

Схожу версію подій подав і Юрій (Георгій) Самброс у щоденниках. Нотатки цього педагога, популярні серед дисидентів, поширювались у самвидаві. Вони мають промовистий підзаголовок: «Локшина з січених і битих, з живих і мертвих». Ю. Самброс зазначає, що радян-

²¹ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 25.

²² Куліш В. Слово про будинок «Слово». Торонто : Гомін України, 1966. С. 25.

²³ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 2.

²⁴ Там само. С. 2 зв.

ський режим не тільки запозичив методи дореволюційних часів (свавільні арешти, труси, заслання без публічного суду, катування в тюрмах), а й додав «нововинайдені» сталінським режимом засоби (систему цькування, особливий облік, тихий «розстріл голодом», «гноїння людей у численних концентраційних таборах»). Варте уваги зауваження Ю. Самброса: «Людей нищено й катовано часто без потреби й глузду, — просто з адміністративної інерції. Жахлива шаткована капуста, жахлива локшина з людей!»²⁵. Найбільш чутливі до такої ситуації люди, на його думку, реагували гострим душевним розладом. А серед інтелігенції запанувала «непевність суджень і думок, гнів абсолютизм партійних приписів, поза яким інакше думати не дозволялося, блідла творчість в науці й мистецтві. Дуже розцвітало лицемір'я всіх гатунків»²⁶. Наслідком також була хвиля самогубств. Ю. Самброс писав про М. Хвильового: «Йому, як члену партії більшовиків, перед цим (самогубством. — *О. Б.*) довелося їздити по селах, провадити розкуркулювання, а серед письменницьких кіл — дбати, за допомогою певних заходів, про класову й ідеологічну чистоту письменницьких кадрів, боротися проти “ухилів” і збочень так у самого себе, як й у своїх колег. І хоч сам Хвильовий був колись чекістом (дослідники не знайшли документального підтвердження цього факту, можливо, ідеться про сюжет його новели “Я (Романтика)”. — *О. Б.*), але те, що він повинен був тепер робити, психологічно виявилось йому вже над силу, привело до психологічного “зламу”»²⁷.

Про таку саму версію подій, які підштовхнули Миколу Хвильового до самогубства, ідеться в спогадах Аркадія Любченка. Він згадує від'їзду в село навесні 1933 р. За його згадкою, письменник заявляв: «Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою» [8, с. 340]. Це саме відображено і в справі-формулярі М. Хвильового в доповіді одного з інформаторів: «Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше» [8, с. 340]. Отже, поїздка в голодне українське село, можливо, і справді була.

Третя, «небуденна» зустріч відбулася у О. Варавви вже «з тінню Миколи Григоровича» в ніч на 14 травня 1933 року. Олекса Варавва переповідає обставини самогубства Хвильового. Зазначає вранішніх гостей письменника: Остап Вишня, Олесь Досвітній і, здається, Іван Дніпровський. Квартира лідера Червоного ренесансу була в цоколь-

²⁵ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Мюнхен : Сучасність, 1988. С. 269.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 248–249.

ному поверсі, й О. Варавва згадує про розмову М. Хвильового (з балкона) і І. Кириленка та їхній дружній сміх в останні хвилини життя письменника. А потім постріл у кабінеті, який почув і він. «Кинулись прожогом туди і застали Миколу Григоровича в кріслі, з затиснутим в руці наганом, а з правої скроні густо стікала на схиле обличчя гаряча кров... На столі лежала маленька записка. Її встиг скопіювати Остап Вишня (і показував потім мені), заки не примчали архангели з ГПУ й забрали і нагана, і цього останнього документа великої української душі. В записці говорилось про те, що сьогодні на дворі травень, що сьогодні особливо гарно світить сонце. “А я так люблю життя і сонце. І за віщо нас переслідують?”»²⁸.

Також Олекса Варавва стверджує, що читав скопійовану Остапом Вишнею записку, і вона закінчувалася вигуком: «Нехай живе Вільна Україна і світова КОМУНА!». Але за плинном часу згадати дослівно все ж змісту не міг²⁹. Ю. Шаповал опублікував дві копії передсмертних записок М. Хвильового зі справи-формуляра письменника (оригінали не збереглися у справі). Там останні слова письменника звучать так: «Хай живе комунізм. Хай живе соціалістичне будівництво. Хай живе комуністична партія» [4, с. 184]. Отже, основний напрям думок М. Хвильового О. Варавва відобразив точно.

Володимир Куліш також згадує день смерті Миколи Хвильового, розгубленого письменника В. Гжицького, який повідомив про самогубство, і те, як він побачив М. Хвильового за столом («в кабінеті крізь напіввідчинені двері схилену постать у кріслі за робочим столом»³⁰).

О. Варавва описує гнітючу атмосферу в будинку «Слово» після самогубства М. Хвильового: «І відтоді почалися безконечні нічні нальоти на будинок “Слово”, коли часом приїжджало півсотні верхівців, які оточували непрохідним ланцюгом увесь двір будинку “Слово”, поки спеціалісти порпалися то в тій, то в тій квартирі письменника, а на ранок — його самого, чи й усю родину відвозили чорним вороном — навіки кудись, безслідно...»³¹.

У ніч на 14 травня Олекса Варавві випало нести почесну варту біля тіла М. Хвильового, яку організував неформальний «комітет» друзів письменника. І хоча вони ніде не «маніфестували» своїх дружніх стосунків, саме його делегували як одного з небагатьох для цієї місії. О. Варавва сидів у скромній кімнаті письменника: «Я без стукання

²⁸ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 25–26.

²⁹ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Харкові до війни (1926–1941). С. 1.

³⁰ Куліш В. Слово про будинок «Слово». Торонто : Гомін України, 1966. С. 21.

³¹ МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 26.

тихо ввійшов до вбогої кімнати Хвильового (до речі: тільки він та ще хіба Майк Йогансен і Микола Куліш мали таку неймовірно вбогу обстановку — канапку, стілець, простенький столик для писання, та й усе, коли, наприклад, квартира Івана Микитенка утопала в дорогих килимах, дорогих меблях, цінних картинах та іншій люксовій мішурі)»³². У варті були також Іван Сенченко та Іван Дніпровський. «На столі (на тому самому, де він писав свої невмирущі твори) лежав із сумирно складеними по-християнському на грудях руками. Мляво світила невисокої напруги електролямпка. На правій скроні у небіжчика, прикритий ватою, просоченою наскрізь кров'ю, був вхід кулі від нагана; те місце, трохи нижче вати, почорніло від опалу. Куля не вийшла наскрізь — застряла в черепній коробці, і на лівій скроні від того надулась велика гуля»³³.

У день похорону міліція оточила будинок «Слово» і шлях до кладовища. А також «по вузах (високих школах) було суворо наказано навчання не переривати, письменникам пошепки переказувано, щоб “не дуже то демонстрували” на похороні»³⁴. Письменники по черзі несли труну, і Олексі Варавві двічі припала така місія. «Над розкритою могилою промовляли Петро Панч, Іван Микитенко, Іван Кириленко та, здається, ще один хтось. Говорили большевицькими нудними загальниками, на всякий лад повторювали надруковане на другий день після самогубства Хвильового урядове повідомлення, що смерть Хвильового — це постріл у спину революції, картали покійника за те, що він збочив з генеральної лінії партії...»³⁵. І далі письменник згадує: «Дратували нудні й антилюдські промови друзів перед обличчям смерті, у мене посилено забилося серце, потім закрутилася голова і, коли б не лагідно підставлена вчасно рука сусідки — якоїсь сторонньої жінки — мабуть, я впав би був непритомний. А стояв я над самою, свіжовикопаною, ямою. Те моє зворушення над могилою Хвильового було розтлумачене тими, кому належало тлумачити, відповідним способом і, нещадно цькований від появи в світі негайної після конфіскації моїх “Записок полоненого”, я незабаром дошкульно відчув, що цькують мене ще нещадніше — чи не за ту мою мимовільну провину перед “загальною настановою” власть імущих?..»³⁶. Підтверджує слова про присутність письменника й редактора на похороні фото над труною Миколи Хвильового,

³² МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 26–27.

³³ Там само. С. 27.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 28.

опубліковане, зокрема в щоденнику Юрія Самброса [5, с. 277] та в статті Юрія Шаповала [8, с. 347], на якому зображений і Олекса Варавва (праворуч чоловік із поголеною головою).

А ще Ю. Самброс свідчив, що влада намагалась обмежити проведення похорону «вузьким письменницьким колом», а широка громадськість дізналась про смерть письменника згодом. Автор щоденника був присутній на похороні М. Хвильового і знав його з дитинства. Той був для нього з часу спільних шкільних років «Колькою Фітільовим». Він зазначив, що прощання відбувалося скромно: «Попереду купка людей несла віко від труни. Сама труна, коли не помиляюсь, їхала на високих марах, на грузовикові. Кілька, небагато, вінків... Не трудно було спостерігати на тротуарах певну кількість зовнішньо байдужих, але професійно пильних шпиків-сексотів, розташованих дбайливою рукою відповідних органів...» [8, с. 276–277].

Як відбувався похорон, зафіксували документи справи-формуляра на Миколу Хвильового, що їх докладно дослідив Юрій Шаповал. Вони загалом збігаються зі спогадами Олекси Варавви. Об 11.00 труну з тілом письменника виставили в Будинку письменників імені Василя Блакитного, о 13.00 процесія вирушила на цвинтар. І спочатку біля Будинку письменників було близько 2000 осіб. До кладовища дійшло 500–600 осіб. За складом жалобної процесії і їх діями, виступами пильно стежили спецоргани, що і відображено в згаданій справі-формулярі [8, с. 346–347].

А ось як жалобну процесію зафіксував Ю. Самброс: вона була скромною (40–50 осіб, тобто значно менше, ніж вказано у справі-формулярі М. Хвильового): «Купка письменників та близьких до літератури осіб йшла за труною у кількох похмурих шеренгах... Колона письменників була мовчазною й воліла ліпше дивитися в брук, ніж ділитися поміж себе якимись думками...»³⁷.

Отже, складний і суперечливий період 1920-х — початку 1930-х рр. в українській культурі, що за традицією називається «Українське відродження», або «Червоний ренесанс», відбувався в жорстких ідеологічних рамках радянського більшовицького режиму. Тому особливу цінність для розкриття становища українських гуманітаріїв в УСРР мають его-документи. Це яскраво демонструють спогади письменника і редактора О. Варавви про М. Хвильового. Вони показують, що Микола Хвильовий мав значний ідейний вплив на письменницьке середовище та гуманітаріїв радянської України загалом. Розмови письменників, передані мемуаристом, показують, що М. Хвильовий

³⁷ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Мюнхен : Сучасність, 1988. С. 250–251.

підтримував українське національне спрямування журналу «Нова громада», був змушений приховувати свої справжні погляди та ідейно протиставляв себе більшовицькому режиму.

1. Білокінь С. І. Млаковий Михайло Петрович / С. І. Білокінь // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2010. – Т. 7 : Мл–О. – С. 7.
2. Бонь О. Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця) / О. Бонь // Київські історичні студії. – 2021. – № 1. – С. 167–173.
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119>
3. Максимов І. Брати Варави: незамулені джерела / І. Максимов. – Київ : ДІА, 2019. – 64 с.
4. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / упоряд. Ю. Шаповал ; передм.: Ю. Шаповал, В. Панченко. – Київ : Темпора, 2009. – 296 с.
5. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна ; Український інститут національної пам'яті. – Київ : Фенікс, 2018. – 352 с.
6. Самі про себе: автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд. Р. Мовчан. – Київ : Кліо, 2015. – 640 с.
7. Сорокопуд І. Струмки могутньої ріки / І. Сорокопуд. – Канів : Родень, 1998. – 88 с.
8. Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ / Ю. Шаповал // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 30. – С. 311–348.

REFERENCES

1. Bilokin, S. I. (2010). Mlakovyi Mykhailo Petrovych. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 7, p. 7). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
2. Bon, O. (2021). Humanitarna intelihentsiia Kharkova 1920-kh rokiv v ehodokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy (Kobetsia) [The 1920s Kharkiv humanitarian intellectuals in ego-documents of the writer Oleksa Varavva (Kobets)]. *Kyivski Istorychni Studii = Kyiv Historical Studies, 1*, 167-173. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119> [In Ukrainian].
3. Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy: Nezamuleni dzhherela* [Varavy brothers: Uncovered sources]. Kyiv, Ukraine: DIA. [In Ukrainian].
4. Shapoval, Yu. (Comp.). (2009). *Poliuvannia na "Valdshnep"*. *Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyyi* ["Valdshnep" hunting. Mykola Khvyliovyyi uncovered]. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
5. Faizulin, Ya. (Comp. & Ed.). (2018). *"Represovani" shchodennyky. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini* ["Repressed" Diaries. Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
6. Movchan, R. (Comp.). (2015). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv* [To write about yourself: Ukrainian authors autobiographies of 1920s]. Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].

7. Sorokopud, I. (1998). *Strumky mohutnoi riky* [The mighty river streams]. Kaniv, Ukraine: Roden. [In Ukrainian].
8. Shapoval, Yu. (2008). Zhyttia ta smert Mykoly Khvylovoho u svitli rozsekrechenykh dokumentiv HPU [Live and death of Mykola Khvyliovyi in light of uncovered GPU documents]. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 30, 311-348. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 01.09.2021 р.

Oleksandr BON, Ph.D. (History), associate professor of the History department at Kyiv Borys Hrinchenko University (Kyiv, Ukraine).

“In this amazing dawn of our – our lost – capital” (Mykola Khvyliovyi in Oleksa Varavva’s memoirs).

The paper’s objective. It is our objective to show, based on “Writer’s notes” by Oleksa Varavva (Kobets), the influence of Mykola Khvyliovyi (the star of extraordinary brightness) on Kyiv literature community in 1920th. Also, to reconstruct the connection between the two writers in Kharkiv, who were living in Kharkiv house “Slovo” and were close friends. Separately, we aim at discovering social and political mood among Ukrainian humanitarians between 1920th and 1930th on examples of their day-to-day life. To revisit the funeral of Mykola Khvyliovyi based on memoirs of Oleksa Varavva as he was his close friend, and after Mykola committed suicide, was among close friends who was handling the funeral ceremony. *Research methodology* is based on historicism, scientific objectivity, systemic approach principles. General historic methods were used, among others: bibliographical, problem-based, microhistorical, retrospective and prosopographical. *Scientific novelty* is based on usage of rarely available and either unpublished or partially published and on yet not published materials that are scientifically used for the first time, ie memoirs and memoir materials of the writer’s and editor’s heritage. *Conclusions.* Difficult and controversial period between 1920-1930th in Ukrainian culture is now traditionally called as “Ukrainian renaissance” or “Red renaissance”. But this renaissance had a very limited extend as was in between the ideological frames of soviet regime. Thus, extreme value for the description of Ukrainain humanitarians’ lives have the ego-documents. This is strikingly presented by the memoirs of Oleksa Varavva about M. Khvyliovyi. They show that Mykola Khvyliovuy had significant ideological influence on writing society and Ukrainian-soviet humanitarians as a whole. Discussions of the writer, provided by the memoirist, show that M. Khvyliovyi supported Ukrainain orientation of magazine “Nova hromada” and was forced to conceive the real opposition to the soviet regime.

Key words: O. Varavva, Ukrainian humanitarian intellectuals, M. Khvyliovyi, Kharkiv, M. Khvyliovyi suicide.